

PIOTR KOWALEWSKI JAHROMI
Uniwersytet Śląski w Katowicach
ORCID: 0000-0003-2886-3628

XXIII MIĘDZYNARODOWY KONGRES NAUK HISTORYCZNYCH W POZNANIU (2020/2022) OKIEM MŁODEGO BADACZA

XXIII INTERNATIONAL CONGRESS OF HISTORICAL SCIENCES IN POZNAŃ (2020/2022) THROUGH THE EYES OF A YOUNG RESEARCHER

XXIII Międzynarodowy Kongres Nauk Historycznych (dalej jako Kongres) odbył się w dniach 21–27 sierpnia 2022 roku w Poznaniu. Zabiegi o zorganizowanie Kongresu w Polsce toczyły się od lat i zostały zakończone sukcesem. Decyzja została ogłoszona na Kongresie w Jinan w dniach 23–29.08.2015. Należy uznać to za ogromne osiągnięcie komitetu organizacyjnego (historyków z Uniwersytetu Adama Mickiewicza oraz Komitetu Nauk Historycznych PAN), który zdołał przekonać Międzynarodowy Komitet Nauk Historycznych (CISH/ICHS) do powierzenia Polsce organizacji Kongresu. O genezie tych starań oraz ogromie pracy organizacyjnej po ogłoszeniu decyzji wyczerpująco pisał Krzysztof A. Makowski¹. W tym samym artykule Ewa Domańska, która obok Tomasza Schamma prezentowała kandydaturę Poznania w Jinan, opisała wybór „alter-natywnych nowoczesności” jako leitmotivu kandydatury oraz szanse i wyzwania badawcze związane z organizacją kongresu w Europie Środkowo-Wschodniej². Odniesienia i porównania do VII Kongresu, który odbył się w Warszawie w 1933 roku

¹ Ewa Domańska, Krzysztof A. Makowski, „XXIII Międzynarodowy Kongres Nauk Historycznych w Poznaniu (2020). Geneza, przygotowania, szanse i wyzwania”, *Historyka. Studia Metodologiczne* 47 (2017): 89–102.

² Domańska, Makowski, „XXIII Międzynarodowy Kongres Nauk Historycznych w Poznaniu”, 102–112.



narzucają się same³, ale jednocześnie napotykają wiele trudności. Sytuacja Polski, Europy, nauki w ogóle i historii jako dyscypliny akademickiej zmieniła się przez te 89 lat diametralnie.

Kongres w Poznaniu nie był poświęcony nostalgii i wspomnieniom, taką funkcję pełnił raczej XIX Kongres w Oslo z 2000 roku, który nie tylko odbył się 100 lat po pierwszym kongresie w Paryżu, ale również w mieście, w którym już raz kongres gościł⁴. Okrągła rocznica oraz zmiana tysiącleci skłaniała do refleksji nad czasem i historycznego spojrzenia na historię oraz historiografię XX wieku, co znalazło wyraz w panelach przygotowanych przez Reinharta Kosellecka⁵ i Georga Iggersa⁶. Jednocześnie można było zaobserwować, że to spojrzenie w przeszłość skłoniło wspólnotę historyków do globalizacji i „prowinjonalizacji” Europy (panel przygotowany przez Jörna Rüsena⁷ oraz uzupełnienie i tłumaczenie książki Karla Erdmanna⁸), co było realizowane na kolejnych kongresach w Australii (Sydney 2005)⁹, Holandii (Amsterdam 2010)¹⁰ i Chinach (Jinan 2015)¹¹. Porównanie głównych osi tematycznych tych kongresów pozwala stwierdzić, że coraz ważniejsza jest kontekstualizacja tematów i coraz mniej przypominają one tradycyjne zagadnienia historyczne wyznaczone przez katego-

³ Szczególnie, że wszyscy uczestnicy Kongresu otrzymali książkę poświęconą refleksji nad kongresem w Warszawie: *With a Zest and in a Refined Form... the 7th International Congress of Historical Sciences in Warsaw, 1933*, red. Krzysztof A. Makowski, Maciej Karol Michalski, Tomasz Schramm, Karolina Maria Filipowska (Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2021). To już drugi raz kiedy bardzo interesujące refleksje o rozwoju historiografii polskiej dostępne są jedynie w języku obcym. Na potrzeby VII Kongresu w Warszawie wydano po francusku: Bronisław Dembiński, Oskar Halecki, Marceli Handelsman, *L'Historiographie polonaise du XIX-me et du XX-me siècle* (Varsovie: Société Polonaise d'Histoire, 1933).

⁴ Ten zaszczyt przypadł wcześniej jedynie miejscom pierwszych dwóch kongresów: Paryżowi i Rzymowi. Lista krajów, które organizowały obrady kongresu więcej niż raz, jest dość krótka (Francja: Paryż 1900 i 1950; Włochy: Rzym 1903 i 1955; Niemcy: Berlin 1908 i Stuttgart (RFN) 1985; Norwegia: Oslo 1928 i 2000). Teraz dołączyła do nich Polska (Warszawa 1933, Poznań 2022).

⁵ Był on organizatorem drugiego tematu głównego: „Millennium, Time and History”.

⁶ Był on organizatorem trzeciego tematu głównego: „The Uses and Abuses of History in Pre-Modern Societies and the role of the Historian”.

⁷ Był on organizatorem pierwszego tematu głównego: „Global Perspectives on History: Concepts and Methodology”.

⁸ Karl Dietrich Erdmann, *Toward a Global Community of Historians. The International Historical Congresses and the International Committee of Historical Sciences, 1898–2000*, oprac. Jürgen Kocka, Wolfgang J. Mommsen przy współpracy z Agnes Blänsdorf, przeł. Alan Nothnagle (New York – Oxford: Berghahn, 2005).

⁹ Był to pierwszy kongres zorganizowany poza Europą i USA. Na ceremonii otwarcia Jürgen Kocka (prezydent ICHS w latach 2000–2005) stwierdził, że po zimnej wojnie najważniejszym celem ICHS nie jest już zapewnienie płaszczyzny dialogu między Wschodem i Zachodem, ale globalizacja historii jako uniwersalistycznie rozumianej nauki (tekst dostępny na stronie ICHS: <https://www.cish.org/wp-content/uploads/2015/09/Opening-speech-Sydney1.pdf> (dostęp: 10.07.2023)). Główne tematy tego kongresu to: 1. „Humankind and Nature in History”; 2. „Myth and History”; 3. „War, Peace, Society and International Order in History”.

¹⁰ Główne tematy: 1. „The Fall of Empires”; 2. „The City as Culture”; 3. „Religion and Power”.

¹¹ Główne tematy: 1. „China, from Global Perspectives”; 2. „Historicizing Emotions; Revolutions in World History”; 3. „Digital Turn in History”.

rie czasoprzestrzenne. W czasach zimnej wojny ważnym celem Kongresu było stworzenie platformy wymiany poglądów między historykami z krajów kapitalistycznych i komunistycznych. Po rozpadzie ZSRR cel ten stracił na znaczeniu na rzecz globalizacji, ale mimo wszystko trzeba podkreślić, że Kongres w Poznaniu jest pierwszym zorganizowanym w kraju postkomunistycznym.

Nie tylko jednak z tego powodu XXIII Kongres był wyjątkowy. Silne uteoretycznienie historiografii było akcentowane na pierwszym planie równie mocno jak w Oslo, ale wektor tej refleksji był zwrócony w przyszłość, a nie przeszłość. Marjatta Hietala, prezydent ICHS w latach 2010–2015, zwracała uwagę na wyzwania przyszłości już w Jinan. Podczas ceremonii otwarcia powiedziała:

Chociaż staramy się być na bieżąco z najnowszymi trendami, oferować nowe pola badawcze i nowe metody musimy zadać sobie pytanie: Jak możemy przyciągnąć badaczy, zwłaszcza młodszych, do udziału w konferencjach i słuchania referatów, jeśli mogą oni znaleźć (w cudzysłowie) wszystkie ważne informacje w Internecie. Jesteśmy jednak optymistami; ja na przykład wierzę, że budowanie bezpośrednich kontaktów (*networking*) jest najważniejszym aspektem tego świata¹².

W 2015 roku ten optymizm mógł być jeszcze uzasadniony, ale w 2020 roku trzeba było zrewidować to nastawienie. W czasie pandemii COVID-19 wiele aspektów naszego życia przeniosło się do Internetu, pokazując, jak szybko digitalizacja z jednego z tematów konferencji stała się wymogiem codzienności („Zwrot Cyfrowy w Historii” był jednym z głównych tematów kongresu w Jinan). W konsekwencji pandemii nie tylko przesunięto termin kongresu o dwa lata i zmieniono nieco program, ale po raz pierwszy wprowadzono hybrydową formę obrad. „Budowanie bezpośrednich kontaktów” również zostało zdigitalizowane. Tomasz Schramm (Przewodniczący Komitetu Nauk Historycznych PAN i jeden z organizatorów Kongresu) w wywiadzie przed Kongresem powiedział: „Ta edycja będzie się odbywać w cieniu historii. Pandemia wpłynęła na Kongres jak nic uprzednio, oprócz wojen światowych, obecnie historia rzuca inny cień”¹³. Wojna światowa nie wybuchła, ale wiosną 2022 roku, kiedy Rosja rozpoczęła pełnoskalową inwazję na Ukrainę, nikt nie był tego jeszcze całkowicie pewny. Globalna pandemia oraz bliskość konfliktu zbrojnego niewątpliwie rzuciła mroczny cień na obrady Kongresu, ale większość wyzwań, nad którymi zastanawiali się historycy, znana była już wcześniej, czego dowodem jest chociażby zapis dyskusji o roli światowego kongresu nauk historycznych, która została przeprowadzona w czerwcu 2018 roku podczas przedkongresowej wizyty członków zarządu ICHS w Polsce¹⁴.

¹² Marjatta Hietala, „Opening of the International Congress of Historians in Jinan”, ICHS, Jinan 2015, <https://www.cish.org/wp-content/uploads/2021/11/Hietala-Opening-of-the-International-Congress-1.pdf> (dostęp: 10.07.2023), 6. (Jeżeli nie zaznaczono inaczej, cytaty podano w tłumaczeniu autora sprawozdania – PKJ).

¹³ Ewa Konarzewska-Michalak, „Prof. Schramm, prof. Makowski. Kongres w cieniu historii”, Życie Uniwersyteckie UAM, 25.06.2022, <https://uniwersyteckie.pl/rozmowy/prof-schramm-prof-makowski-kongres-w-cieniu-historii> (dostęp: 10.07.2023).

¹⁴ Zapis dyskusji został opublikowany na końcu tomu *With a Zest and in a Refined Form*.

Można zatem powiedzieć, że współcześnie ICHS mierzy się z trzema głównymi wyzwaniami wynikającymi z chęci obrony i promocji profesjonalnych badań historycznych. Po pierwsze, z tradycyjnym wyzwaniem poszukiwania innowacyjnych tematów oraz metod badawczych. Po drugie, z wyzwaniem globalizacji i próbą ustalenia, czy będzie ona oznaczać kolonizację historiografii peryferyjnych, czy „deimperializację” zachodniej historiografii. Po trzecie, z wyzwaniem spadku atrakcyjności studiów historycznych, zainteresowania historią akademicką i działaniami ICHS wśród młodych ludzi. Wszystkie te problemy zostały poruszone na ceremonii otwarcia, której hasło, „Quo vadis, historia?”, nadało ton całemu kongresowi¹⁵. Trzeba przyznać, że był to bardzo dobry wybór organizatorów (całą grupą kierowali przede wszystkim profesorowie związani z UAM: Krzysztof A. Makowski i Tomasz Schramm), którym udało się w tych trzech wyrazach wprowadzić silny akcent lokalny (sienkiewiczowski, niestety nieczytelny dla większości gości Kongresu, pozostał niewyzyskany) oraz globalny (odwołanie do uniwersalizmu łaciny i chrześcijaństwa), a jednocześnie skierować myślenie obecnych na odpowiedzialność za przyszłość historii.

To bardzo ogólne hasło trzeba było jednak wypełnić treścią i za to odpowiedzialni byli autorzy wystąpień inauguracyjnych. Wszystkie trzy wykłady były angażujące intelektualnie, a ostatni również emocjonalnie (poprzez odwołania do wspomnianego wcześniej „cienia”). Bardzo dobrze, że organizatorzy opublikowali treść tych wystąpień w formie małej broszury, która została rozdana wszystkim uczestnikom kongresu oraz zamieszczona online. Zdecydowanie zachęcam do zapoznania się z zamieszczonymi tam tekstami¹⁶. W pierwszym wystąpieniu Olufunke Adeboye (Uniwersytet w Lagos, Nigeria) przypomniała, że:

Zebraliśmy się tutaj, aby uczcić dyscyplinę historii i powiązanych z nią nauk; aby ocenić, jak bardzo się rozwinęła i wyznaczyć nowy kurs na przyszłość. Obejmuje to również przedstawienie realnych rozwiązań zidentyfikowanych wyzwań. W tej prezentacji skupię się na uprawianiu historii w Afryce¹⁷.

¹⁵ Podobnie uznał w swoim sprawozdaniu Norbert Fabian z Ruhr-Universität Bochum. Zob. Norbert Fabian, „Quo vadis history? Zum Welthistorikerkongress in Poznan 2022”, *H-Soz-Kult*, 2.02.2023, <https://www.hsozkult.de/searching/id/fdkn-133354?title=quo-vadis-history-zum-welthistorikerkongress-in-poznan-2022&recno=5&q=norbert%20fabian&sort=&fq=&total=175> (dostęp: 10.07.2023).

¹⁶ „Opening Ceremony. XXIII International Congress of Historical Sciences (Poznań, 2020/2022)”, <https://ichs2020poznan.pl/wp-content/uploads/2022/08/Ksie%CC%A8ga-OPEN-CEREMONY-4.pdf> (dostęp: 10.07.2023). Wszystkie wykłady z ceremonii otwarcia: Olufunke Adeboye, „Where Is History Going in Africa?”; Dipesh Chakrabarty, „Capitalism, Work, and the Ground for Planetary Histories”; Ewa Domańska, „Wondering about History in Times of Permanent Crisis” zostały opublikowane w *Storia della Storiografia* 82, 2 (2022). Polskie tłumaczenia wykładów Adeboye i Chakrabarty’ego ukażą się w *Klio* 69, nr 1 (2024). Tłumaczenie wykładu Domańskiej zostało już opublikowane: Ewa Domańska, „Zastanawiając się nad historią w czasach permanentnego kryzysu”, przeł. Krzysztof Dix, *Prace Kulturoznawcze* 26, 2 (2022): 133–146.

¹⁷ Olufunke Adeboye, „Where is History Going in Africa?”, w „Opening Ceremony. XXIII International Congress of Historical Sciences (Poznań, 2020/2022)”, <https://ichs2020poznan.pl>.

Po tym optymistycznym początku Adeboye wskazała, jak wiele jeszcze jest do zrobienia w sprawie globalizacji, przypominając, że przez większość XX wieku historia Afryki była historią kolonizacji Europejczyków. „Czarna Afryka” pozostawała „światem bez historii”, by użyć znanego określenia Jerzego Topolskiego¹⁸, aż do burzliwych przemian lat sześćdziesiątych, kiedy to politycznej dekolonizacji towarzyszył rozwój nacjonalistycznych historiografii. Stosunkowo szybko historia jako dyscyplina naukowa znalazła się w globalnym kryzysie, który nie ominął stosunkowo młodej historiografii afrykańskiej. Podobnie jak w innych miejscach na świecie, również w Afryce toczy się walka o przetrwanie historii jako znaczącej dyscypliny akademickiej.

Po tej lekcji z afrykańskiej historiografii głos zabrał znany z idei prowincjonalizacji Europy badacz pochodzący z Indii, ale pracujący obecnie w USA, Dipesh Chakrabarty (University of Chicago)¹⁹. W swoim wystąpieniu starał się on przedstawić argumenty za koniecznością przejścia od uniwersalistycznej historii globalnej do historii planetarnych. Odwołując się do Martina Heideggera, wskazywał, że w XX wieku nauki humanistyczne i przyrodnicze ujmowały Ziemię z dwóch różnych perspektyw: globu i planety. Historia interesowała się globem jako ciałem politycznym i gospodarczym, a nie ciałem niebieskim i fizycznym. Podobne rozróżnienie dotyczyło zresztą również pojęcia pracy, które w języku angielskim było pierwotnie rozdzielone na cielesny wysiłek mierzony w pocie czoła i pieniądzech (praca jako *labour*) oraz odhumanizowaną kategorię fizykalną mierzoną w dżulach (praca jako *work*). Na przykładzie kultowej pracy Edwarda P. Thompsona *The Making of the English Working Class* (1963) wskazał on na stopniowe przejście pracy jako kategorii fizykalnej przez nauki humanistyczne²⁰. Jego zdaniem podobny los czeka pojęcie planety. Chakrabarty stwierdził, że włączenie „planety” do rozważań humanistycznych w czasach antropocenu jest również niezbędne jak współpraca z naukami przyrodniczymi.

Obok tych intelektualnych podróży do Afryki i w przestrzeń kosmiczną, na ceremonii otwarcia nie zabrakło też silnych elementów europejskich i lokalnych. Organizatorzy podkreślali zarówno tradycje, jak i nowoczesność Wielkopolski (kolebki polskiej państwowości) i Poznania²¹. Reprezentująca Polskę na panelu

pl/wp-content/uploads/2022/08/Ksie%CC%A8ga-OPEN-CEREMONY-4.pdf (dostęp: 10.07.2023), 5.

¹⁸ Jerzy Topolski, *Świat bez historii* (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1972).

¹⁹ Przy okazji można zauważyć, że Georg G. Iggers w swojej recenzji wspomnianej wyżej książki Erdmanna (zob. przypis 8) wskazywał na brak nowszej literatury rosyjsko- i anglojęzycznej oraz twierdził, że nie sposób mówić dziś o historii globalnej, pomijając *Provincializing Europe: Postcolonial Thought and Historical Difference* Chakrabarty'ego. Zob. Georg G. Iggers, „Rezension: Karl Dietrich Erdmann, Towards a Global Community of Historians”, *Comparativ* 18, 3–4 (2018): 181 (dostępna online: <https://www.comparativ.net/v2/article/view/1770> (dostęp: 10.07.2023)).

²⁰ Dipesh Chakrabarty, „Capitalism, Work, and the Ground for Planetary Histories”, w „Opening Ceremony. XXIII International Congress of Historical Sciences (Poznań, 2020/2022)”, <https://ichs2020poznan.pl/wp-content/uploads/2022/08/Ksie%CC%A8ga-OPEN-CEREMONY-4.pdf> (dostęp: 10.07.2023).

²¹ Ewa Domańska, „Wondering About History in Times of Permanent Crisis”, w „Opening Ceremony. XXIII International Congress of Historical Sciences (Poznań, 2020/2022)”,

otwierającym Kongres Ewa Domańska (UAM), przedstawiając swoje epistemiczne usytuowanie, podkreśliła, że jako badaczka z Europy Środkowo-Wschodniej (ESW) należy do „intelektualnych prowincji”, które zostały „skolonizowane” przez wiedzę produkowaną na zachodnich uniwersytetach. Owo peryferyzowanie czy orientalizowanie ESW, które przejawia się jej zdaniem między innymi w traktowaniu tego rejonu świata przez badaczy z centrów jako laboratorium do obserwacji lokalnego świata postsowieckiego i zasobu ciekawych źródeł, pozwala włączyć się do obserwowanego na świecie procesu indygenizacji wiedzy (i akademii). Indygenizacja stanowi według badaczki alternatywę dla myślenia w kategoriach kolonizacji, pozwalając zrobić krok do przodu wobec opcji dekolonialnej (tj. nie wystarczy zdekolonizować wiedzę, należy ją ponownie umieścić w lokalnych kontekstach, pozostając rzeczą jasną w globalnych sieciach jej tworzenia). Projekt ma charakter przyszłościowy i silnie związany jest z uprzestrzennieniem (geografią) wiedzy²². Domańska stwierdziła, że tylko wiedza dostosowana do konkretnej lokalności ma szansę na bycie użyteczną i w konsekwencji tylko taka wiedza może pomóc w mierzeniu się z wyzwaniami współczesności.

Pomimo wielu „cieni” unoszących się nad Kongresem i historią w ogóle, ceremonia otwarcia nie była jedynie nudną formalnością. Stanowiła prawdziwą celebrację historii oraz możliwości spotkania po wielu miesiącach pandemicznej izolacji. Mimo hybrydowej formy aula Collegium Minus UAM była wypełniona po brzegi, a transmisję na kanale YouTube obejrzało ponad 1700 osób. W tym miejscu warto podkreślić, że hybrydowa forma stanowiła ułatwienie dla wielu uczestników, ale z drugiej strony nie obyło się bez problemów technicznych, które często rozbijały płynność poszczególnych paneli Kongresu. Obecni na każdym panelu wolontariusze (w większości studenci UAM), którym należą się ogromne podziękowania, mimo najlepszych chęci nie zawsze byli w stanie pomóc wystarczająco szybko. Warto jednak zaznaczyć, że bez możliwości zdalnego uczestnictwa zapewne więcej osób odwołałoby swój udział w Kongresie i konieczne byłoby jego dalsze przesunięcie w czasie.

Wracając do kwestii merytorycznych, należy stwierdzić, że jeden z głównych tematów Kongresu rozwijał kwestie dotyczące globalnej hegemonii Zachodu i roli peryferii. Został zorganizowany przez historyków z ESW: Tomasza Schramma (UAM, Polska), Jaroslava Páneka (Uniwerytet Karola w Pradze, Czechy) i Attilę Póka (Uniwerytet Loránda Eötvösa w Budapeszcie, Węgry). Wykład plenarny wygłosił niemiecko-amerykański historyk Konrad Jarausch (Uniwerytet Karoliny Północnej w Chapel Hill, USA). Pomimo dość tradycyjnie brzmiącego podtytułu panelu – „Państwo i naród w perspektywie porównawczej” – starano się wprowadzić kilka nowatorskich wątków, zastanawiając się nad produkcją wiedzy z pozycji hegemonicznej oraz sprawiedliwością epistemiczną. Znalazło to swój

<https://ichs2020poznan.pl/wp-content/uploads/2022/08/Ksie%CC%A8ga-OPEN-CEREMONY-4.pdf> (dostęp: 10.07.2023), 38.

²² Domańska w swojej definicji odwołuje się do pracy Daniela R. Wildcata, „Indigenizing the Future: Why We Must Think Spatially in the Twenty-First Century”, *American Studies* 46, 3–4 (2005): 417–440.

wyraz w pierwszej części tytułu, która dobrze odzwierciedlała, moim zdaniem, intencję całego Kongresu: „W stronę zrównoważonej wiedzy historycznej”²³.

Drugi z głównych tematów – „Pamięć – Archeologia – Tożsamość: Konstrukcja tożsamości na starożytnościach (*on Antiquities*)”²⁴ – również dotyczył tworzenia wiedzy historycznej, a dokładniej budowania tożsamości na jej podstawie. Ciężko przetłumaczyć dokładnie końcówkę tego tytułu, ale na szczęście organizatorka tego panelu, Tanja Itgenshorst (Uniwersytet we Fryburgu, Szwajcaria), udostępniła szerszy opis projektu na platformie academia.edu, w którym wyjaśniła, że „starożytności” należy tutaj rozumieć zarówno jako dziedzictwo materialne, jak i tradycję kulturową²⁵. Co więcej, zawarła ona w tym opisie abstrakty poszczególnych wystąpień, które dotyczyły nie tylko antyku, ale również bardzo współczesnych tematów takich jak niszczenie dziedzictwa kultury w Syrii czy historyczności kultury Inuitów. Było to bardzo przydatne, szczególnie że w programie poszczególnych paneli nie zamieszczono abstraktów wystąpień, a czasem nawet abstraktu całego panelu.

Taka sytuacja miała miejsce w przypadku pierwszego tematu głównego o nieco zagadkowym tytule: „Splątane szlaki: historie zwierząt i ludzi”²⁶ zorganizowanym przez Reginę Hortę Duarte (Uniwersytet Federalny w Minas Gerais, Brazylia). Było to nieco problematyczne również dlatego, że był to chyba „największy” panel – nie tylko podzielony na dwa dni, jak wszystkie główne tematy Kongresu, ale dodatkowo każdego dnia odbywało się aż sześć wystąpień. Nie może więc dziwić, że wybrałem się na ten nowatorsko brzmiący panel dotyczący historii zwierząt, nie wiedząc, czego właściwie oczekiwać. Większość wystąpień była jednak interesująca i innowacyjna. Nowatorskie było również to, że wśród prelegentów przeważały kobiety (i to w większości spoza Europy, choć znalazło się tam również miejsce dla obiecującej polskiej badaczki historii środowiskowej Anny Barcz). Chyba to również sprawiło, że pomimo dużej sali i hybrydowej formy atmosfera spotkania była niezwykle familiarna i życzliwa. Historie zwierząt były dla mnie bardzo interesujące metodologicznie, ponieważ jest to nowy temat historiograficzny, który ma już swoich klasyków (Éric Baratay), ale wciąż tworzy swój kanon. Zwierzę zostało tutaj przedstawione z bardzo wielu różnych perspektyw: jako „obcy”, „towar”, „źródło” i „sprawca” historii. Stanowiło to

²³ Pełna nazwa tego dwudniowego panelu to: „Towards a Balanced Historical Knowledge: State and Nation in a Comparative Perspective”. Abstrakt dostępny na stronie Kongresu: <https://ichs2020poznan.pl/en/session/towards-a-balanced-historical-knowledge-state-and-nation-in-a-comparative-perspective-paradigms-of-investigation-narratives-explications-part-1/> (dostęp: 10.07.2023).

²⁴ Oryginalna nazwa panelu to: „Memory – Archeology – Identity. The Construction of Identity on the Antiquities”.

²⁵ Tanja Itgenshorst, „Memory -Archeology -Identity. The Construction of Identity on the Antiquities_update_Nov_2019”, Academia.edu, 3.11.2019, https://www.academia.edu/40826870/Memory_Archeology_Identity_The_Construction_of_Identity_on_the_Antiquities_update_Nov_2019 (dostęp: 10.07.2023).

²⁶ Oryginalny tytuł: „Intertwined Pathways: Animals and Human Histories”. Zob. <https://ichs2020poznan.pl/en/session/intertwined-pathways-animals-and-human-histories-part-1/> (dostęp: 23.10.2023).

interesujące uzupełnienie pozostałych głównych paneli, które starały się globalizować historiografię, ale dopiero ten panel ukazał mi historię globalną, jeżeli nie planetarną, w praktyce.

Jednocześnie warto powiedzieć, że poza nazwą i wielkością przypisanych sal trudno było jasno określić, czym różnią się panele główne od pozostałych (w istocie jest to sztywno określone wewnętrznie przez wytyczne ICHS). Również różnice pomiędzy kategoriami tych „pozostałych” nie były dla mnie dostrzegalne. Wszystkie panele, zarówno „tematy główne” (*major themes*), jak i te określone jako „specjalistyczne” (*specialized themes*), „okrągłe stoły” (*round tables*) i „sesje łączone” (*joint sessions*) miały w istocie zbliżoną strukturę znaną z większości konferencji (wprowadzenie – referaty – komentarz – dyskusja). W pewnym sensie Kongres odróżniał się od innych konferencji naukowych przede wszystkim skalą i stopniem umiędzynarodowienia. Z jednej strony stwarzało to interesujące możliwości, takie jak okazję do spotkania czołowych historyków, znanych mi dotychczas z okładek książek. Korzystając z tej sytuacji, wraz z innymi młodymi badaczami realizowałem w tym czasie projekt zbierania wywiadów z niektórymi uczestnikami Kongresu²⁷. Skala wydarzenia miała jednak również swoje negatywne aspekty. Kongres był na tyle duży, że niemożliwe było zorganizowanie go w jednym miejscu, a dodatkowo wiele rzeczy działo się w tym samym czasie, co zmuszało każdego uczestnika do trudnych wyborów.

W ciągu tygodnia obrad przedstawiono ponad 500 referatów, a do tego trzeba doliczyć spotkania poszczególnych komisji ICHS, nieformalny *networking* i bogatą ofertę wydarzeń towarzyszących²⁸. Nie udało mi się na przykład uczestniczyć w panelu zorganizowanym przez Tadeusza Janickiego i Dariusza Gwiazdowicza. Przygotowali oni zapowiadający się niezwykle ciekawie program zatytułowany: „Człowiek i natura. Pomiędzy destrukcją i kreacją”²⁹, który rozwijał treści przedstawionego powyżej pierwszego tematu głównego. Ominął mnie również ważny panel dotyczący słowiańszczyzny jako pogranicza zorganizowany przez Monikę Saczyńską-Vercamer³⁰. W ten sposób chcę podkreślić, że w dalszej części przedstawiam relację z tych paneli, które udało mi się odwiedzić. Jest to subiektywny wybór powodowany zbiegiem czynników obiektywnych oraz subiektywnych preferencji.

²⁷ Z rezultatami projektu Poznań Congress Interviews można zapoznać się na stronie *History and Theory* (<https://historyandtheory.org/omt/poznan-home> (dostęp: 23.10.2023)), a tłumaczenia wywiadów znajdują się w tym tomie *Historyki*.

²⁸ Dla przykładu, mi udało się wybrać na oprowadzanie po mieście oraz po poznańskiej siedzibie IPN (miłym akcentem był przejazd zabytkowym autobusem na miejsce spotkania). Dodam, że uczestnicy Kongresu mogli bezpłatnie korzystać z komunikacji miejskiej oraz otrzymali darmowe wejściówki do większości poznańskich muzeów.

²⁹ Oryginalny tytuł to „Man and Nature. Between Destruction and Creation”. Abstrakt i lista wystąpień dostępna na stronie: <https://ichs2020poznan.pl/en/session/man-and-nature-between-destruction-and-creation/> (dostęp: 23.10.2023).

³⁰ Pełny tytuł panelu to: „Borders and Borderlands: the Slavdom over the Centuries – Culture and Society”. Zob. <https://ichs2020poznan.pl/en/session/borders-and-borderlands-the-slavdom-over-the-centuries-culture-and-society/> (dostęp: 10.07.2023).

Marek Tamm i Zoltán Boldizsár Simon przygotowali panel poświęcony „historycznym przyszłościom”³¹, który nawiązywał do projektu o tej nazwie prowadzonego przy współpracy z *History and Theory*. Organizatorzy przedstawili zarys tego przedsięwzięcia, o którym można więcej przeczytać w artykule na stronie internetowej czasopisma³². Ja ograniczę się tutaj do wskazania, za organizatorami, że nowość tego projektu polega przede wszystkim na podkreśleniu kolektywności refleksji oraz nieokreśloności jej przyszłych wyników (mają one ukazywać się ciągle do końca 2023 roku, a nie ograniczyć do jednego kończącego tomu). W ich zamyśle projekt jest kontynuacją rozważań Kosellecka o sytuacji ponowoczesnej, w której doszło do zerwania związków między przyszłością i przeszłością. Podstawowym pytaniem badawczym jest tutaj kwestia, czy nowe możliwe przyszłości otworzą przed nami nowe możliwe przeszłości, w efekcie tworząc „nową kondycję ludzką”³³.

Alexandra Lianeri rozpoczęła właściwe referaty od rozważań na temat demokracji i historyczności, odwołując się głównie do Jacquesa Rancière’a. Następnie Dolly Jørgensen zaprezentowała analizę „wymierania gatunków” jako fenomenu historycznego³⁴. Rodrigo Bonaldo i Ana Carolina Barbosa Pereira w swoim wystąpieniu dotyczącym historii potencjalnych i historyczności technologii cyfrowych zadali pytanie o to, czy AI musi być świadoma, aby być podmiotem historycznym. Problemu nowych technologii i historyczności dotyczył również ostatni referat w tym panelu. Ilkka Lähteenmäki zasugerował w nim, że współczesne media zmieniły sposób, w jaki doświadczamy i myślimy o przeszłości. Na przykładzie serialu HBO *Czarnobyl* (2019) wykazywał, że dzisiejsze interakcje z przeszłością rozgrywają się na wielu platformach jednocześnie. Zoltan B. Simon podsumował panel stwierdzeniem, że historia nie jest jedynie sprawą historiografii. Historiografia oferuje konkretny sposób porządkowania informacji w czasie, ale jego zdaniem istnieją również inne porządki czasowe i naszym zadaniem jest włączyć je do dyskusji.

Interesujący, choć kameralny, był panel przygotowany przez Kate E. Temoney i Ewę Domańską. Był on poświęcony innowacyjnym podejściom do badań nad ludobójstwami³⁵. Otwierający wykład pod tytułem: „Problems in Holocaust and Genocide Studies” wygłosił online znany australijski badacz Holokaustu, Dirk

³¹ Pełny tytuł panelu to: „Historical Futures: Apprehensions of the Past and Anticipated Futures in the Contemporary World”. Zob. <https://ichs2020poznan.pl/en/session/historical-futures-apprehensions/> (dostęp: 23.10.2023).

³² Zob. artykuł otwierający serię *Iterations: An Open-Ended Series of Articles To Be Published in Sequential Issues of the Journal*: Zoltán Boldizsár Simon, Marek Tamm, „Historical Futures”, *History and Theory* 60, 1 (2021): 3–22 (w wolnym dostępie pod: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/hith.12190>, dostęp: 10.07.2023).

³³ Por. François Hartog, „Toward a New Historical Condition”, w *Historisierung*, red. Moritz Baumstark, Robert Forkel (Stuttgart: J.B. Metzler, 2016): 271–282.

³⁴ Artykuł ukazał się w już wzmiankowanej serii *Iterations: Historical Futures*. Zob. Dolly Jørgensen, „Extinction and the End of Futures”, *History & Theory* 61, 2 (2021): 209–218. (<https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/hith.12258>, dostęp: 10.07.2023).

³⁵ Pełna nazwa: „Innovative Approaches to Holocaust & Genocide Studies: Theoretical Perspectives and Prospectives”. Zob. <https://ichs2020poznan.pl/en/session/historical-futures-apprehensions/> (dostęp: 23.10.2023).

Moses. Nawiązywał on do swojej szeroko dyskutowanej książki o podobnym tytule³⁶. Zwrócił przede wszystkim uwagę, że powiązanie ludobójstwa z Holocaustem, który stał się archetypem genocydu, zmieniło naszą optykę w stosunku do wszystkich innych zbrodni masowych. Efektem tej zmiany jest obecna sytuacja, w której nie tylko stopniujemy ludobójstwa, ale często wręcz unikamy uznania za takowe masowych zbrodni nieprzypominających Holocaustu. Jest to poważny problem nie tylko historyczny, ale również prawny, a w jego konsekwencji utrwała się nieprawdziwy obraz masowej przemocy jako zbrodni nienawiści (*hate crime*), najczęściej na tle rasowym. Moses nazywa to odpolitycznieniem ludobójstwa, które zakrywa jego prawdziwą historyczną naturę jako zbrodni opartej na domniemanym lub rzeczywistym zagrożeniu „permanentnego bezpieczeństwa” państwa. Było to bardzo interesujące wystąpienie, które niestety kilkukrotnie było przerywane z przyczyn technicznych.

W dalszej części panelu Mikołaj Smykowski przedstawił zespołowy projekt środowiskowej historii Holocaustu, który rozwija z Jackiem Małczyńskim, Agnieszką Kłos i Ewą Domańską – promotorką prac doktorskich grupy³⁷. Wpisuje się on w nowy rozdział prowadzonych w Polsce badań nad Holocaustem, które określa się obecnie mianem „Nowej polskiej szkoły badań nad historią Zagłady Żydów” (i ogólnie stosunków polsko-żydowskich)³⁸. Smykowski przedstawił kilka konkretnych *case studies* z terenów polskich, w których przyroda „odzyskuje” naznaczone zbrodniami człowieka miejsca³⁹. Podkreślił on również, że cały projekt można również odczytać jako uzupełnienie skoncentrowanej na człowieku historii Holocaustu.

W kolejnym wystąpieniu zajmująca się porównawczą antropologią ludobójstwa Małgorzata Wosińska przedstawiła wyniki wieloletnich badań terenowych prowadzonych w Rwandzie. Zauważyła ona, że jedynie dzięki ogromnej sile oddziaływania Holocaustu sprawa ludobójstwa Tutsi została nagłośniona i zoperacjonalizowana. Stwierdziła, że wiele klasycznych koncepcji z badań nad Holocaustem, takich jak „triada Hilberga” (czyli podział uczestników Holocaustu na sprawców, ofiary i obserwatorów) czy definicja ludobójstwa, znajduje pełne zastosowanie w Rwandzie (w sprawie Rwandy po raz pierwszy zastosowano też Konwencję ONZ w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa z 1948 roku). Z drugiej strony, analizując miejsca upamiętnienia zbrodni w Rwandzie, Wosińska przypominała, że „Murambi to nie Auschwitz”⁴⁰. Powołała się na

³⁶ A. Dirk Moses, *The Problems of Genocide: Permanent Security and the Language of Transgression* (New York: Cambridge University Press, 2021).

³⁷ Jacek Małczyński, Ewa Domańska, Mikołaj Smykowski i Agnieszka Kłos, „The Environmental History of the Holocaust”, *Journal of Genocide Research* 22, 2 (2020): 183–196.

³⁸ *Breaking the Frame: New School of Polish-Jewish Studies*, red. Irena Grudzińska-Gross, Konrad Matyjaszek (Berlin: Peter Lang, 2021).

³⁹ Zob. Mikołaj Smykowski, „Bioinkrustacje: kamienie, porosty i organiczna ornamentyka macew”, *Przegląd Kulturoznawczy* 2 (2021): 273–294.

⁴⁰ Małgorzata Wosińska, „Murambi is Not Auschwitz: The Holocaust in Representations of the Rwandan Genocide”, w *Replicating Atonement*, red. Misha Gabowitsch (Cham: Palgrave Macmillan, 2017), 187–208.

słowa Gérarda Pruniera, który stwierdził, że aby zrozumieć skomplikowaną sytuację ludobójstwa w Rwandzie, należy wyobrazić sobie świat, w którym członkowie SS mają żydowskich krewnych, a powojenne państwo Izrael powstało w Bawarii, a nie na Bliskim Wschodzie⁴¹.

Ostatnie wystąpienie należało do Andrew Woolforda z Kanady, który wprowadził wątki indygeniczne wraz z pojęciem „zniszczenia symbiogenetycznego” (*symbiogenetic destruction*), czyli takiego, które niszczy również związek grupy ze środowiskiem. Inspiracją do stworzenia tego konceptu były dokumenty i wspomnienia osób z plemienia Assiniboinów, które trafiły do chrześcijańskich szkół z internatem (*residential schools*), ale Woolford uważa, że można go również zastosować do innych zbrodni ludobójstwa⁴². Po wystąpieniach nastąpiła dyskusja na temat adekwatności podziału na Holokaust, ludobójstwa i inne masowe zbrodnie w sytuacji, w której coraz częściej wykraczamy nie tylko poza przysłowiowe „komory gazowe”, ale również poza historie jedynie ludzkie. Ewa Domańska stwierdziła, że niezwykle ciekawym, ale i najbardziej kontrowersyjnym problemem w badaniach nad ludobójstwami w ujęciu transkulturowym (i transgatunkowym), są próby interpretacji zagłady bizonów jako ludobójstwa czynione w odniesieniu do ontologii kultur tubylczych traktujących zwierzęta jako osoby⁴³.

Kolejny panel, który chciałbym pokrótce przedstawić, dotyczył zagadnień metodologicznych związanych z kwestią doświadczenia w tworzeniu wiedzy historycznej⁴⁴. Został on zorganizowany przez Veronicę Tozzi Thompson i Kalle Pihlainena, który przedstawił też główne założenia panelu w pierwszym referacie dotyczącym historycznej „materialności”. Stwierdził, że nasze doświadczenie historii jest zanurzone w języku i dlatego posiada niezbywalny element retoryczny. Konsekwentnie potrzebujemy pogłębionej refleksji nie tylko nad strukturą języka, ale również nad jego relacją wobec rzeczywistości oraz naszej cielesności. W inspirowanym koncepcjami Franka Ankersmita⁴⁵ i Arnauda Schmitta⁴⁶ ujęciu Pihlainena materialność historii i jej doświadczania są zakorzenione właśnie w referencyjności języka.

⁴¹ Zob. Gérard Prunier, *Africa's World War: Congo, the Rwandan Genocide, and the Making of a Continental Catastrophe* (New York: Oxford University Press, 2009), 1.

⁴² Andrew Woolford, Wanda June, Sereyvothny Um, „«We Planted Rice and Killed People:» Symbiogenetic Destruction in the Cambodian Genocide”, *Genocide Studies and Prevention: An International Journal* 15, 1 (2021): 44–67.

⁴³ Rozdział o takim tytule pojawił się w książce współredagowanej przez Woolforda. Zob. Tasha Hubbard, „Chapter 13. Buffalo Genocide in Nineteenth-Century North America: «Kill, Skin, and Sell»”, w *Colonial Genocide in Indigenous North America*, red. Alexander Laban Hinton, Andrew Woolford i Jeff Benvenuto (New York: Duke University Press, 2014), 292–305.

⁴⁴ Pełny tytuł: „Reassessing Historical Methodology: the Value of Experience in Historical Knowledge”. Zob. <https://ichs2020poznan.pl/en/session/reassessing-historical-methodology-the-value-of-experience-in-historical-knowledge/> (dostęp: 23.10.2023)

⁴⁵ Frank R. Ankersmit, *Sublime Historical Experience* (Stanford: Stanford University Press, 2005).

⁴⁶ Arnaud Schmitt, *The Phenomenology of Autobiography. Making It Real* (New York: Routledge, 2017).

W kolejnym referacie Lopes de Araujo Valdei przedstawił wizję doświadczenia historycznego po końcu historii. Jego zdaniem doświadczenie to przestaje być konceptem lingwistycznym i staje się ponownie konceptem społecznym i politycznym. Społeczną rolę historii analizował w swoim wystąpieniu również Jakub Muchowski. On również skupił się na języku, ale interesowało go bardziej doświadczenie czytania narracji historiograficznych niż ich tworzenia. Wyróżnił on tradycyjne czytanie referencyjne (odwołujące się do faktów) i czytanie immersyjne (odwołujące się do emocji). Po szczegółowej analizie tego drugiego stwierdził, że spełnia ono w historiografii ważne funkcje i zasługuje na uwagę. Zamiast hierarchizować i waloryzować te rodzaje czytania, powinniśmy jego zdaniem zastanawiać się, w jaki sposób można wykorzystać pełen (referencyjny i immersyjny) potencjał narracji historycznych.

Ostatnie dwa referaty tego panelu odeszły od językowego aspektu doświadczenia historycznego na rzecz podkreślenia jego pozatekstualnego aspektu, który rozwija się dynamicznie wraz z nowymi technologiami. Marek Tamm w swoim wystąpieniu zaproponował analizę cyfrowego doświadczenia historii, odnosząc je między innymi do gier komputerowych, które zapewniają dużo większą immersję⁴⁷. Różni się ono od tradycyjnego doświadczenia historii przede wszystkim tym, że nowe technologie umożliwiają „teraźniejsze doświadczanie historii”, która zatem nie dzieje się w czasie, ale w przestrzeni (cyfrowej)⁴⁸.

Wulf Kansteiner w swoim referacie stwierdził, że od pewnego czasu mamy do czynienia ze zwrotem wizualnym w historiografii. W ramach tego zwrotu interesuje go immersyjność, ale rozumiana przede wszystkim jako kategoria psychologiczna. Jego zdaniem nie jest to kategoria zarezerwowana dla nowych technologii: wizualnie i emocjonalnie kultura nazistowska była tak bardzo immersyjna, że po wojnie kultura niemiecka musiała stać się anty-immersyjna⁴⁹. Kansteiner twierdzi, że wraz z rozwojem telewizji nie ma już powrotu do kultury nie-immersyjnej, co widać szczególnie dobrze na przykładzie nowszej historiografii Holokaustu, która w pewnych aspektach przypomina produkcje filmowe (jako przykład wymienił takich autorów jak Saul Friedlander, Christopher Browning i Timothy Snyder). Mimo to uważa on, że wciąż istnieje napięcie między tekstualnym doświadczeniem historycznym, które oparte jest na racjonalnych argumentach (jako przykład podał wspomnianą wcześniej książkę Dirka Mosesa), i wizualnym doświadczeniem historycznym, które oparte jest na immersji. Ostatecznie stwierdził, że możliwe jest połączenie obu tych form doświadczenia historycznego

⁴⁷ Tamm odwoływał się m.in. do badań Debory Withers, Adama Chapmana oraz Vanessy Agnew.

⁴⁸ Jako przykład służył projekt odtworzenia w rzeczywistości cyfrowej domu, w którym ukrywała się Anne Frank. Zob. <https://annefrankhousevr.com/> (dostęp: 10.07.2023).

⁴⁹ Kansteiner odwoływał się do ustaleń historyka Hansa Mommsena. Zob. Hans Mommsen, „Zum Verhältnis von politischer Wissenschaft und Geschichtswissenschaft in Deutschland”, *Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte* (VfZ) 10, no. 4 (1962): 341–372 oraz po angielsku: Hans Mommsen, „Historical Scholarship in Transition: The Situation in the Federal Republic of Germany”, *Daedalus: Journal of the American Academy of Arts and Sciences* 100, no. 2 (1971): 485–504.

(jako przykład podał szeroko komentowaną grę polskiej produkcji *This War of Mine* (2014)).

Inny ciekawy panel poświęcony był granicom wolności słowa w historii⁵⁰. Zorganizował go Antoon De Baets, który również przedstawił pierwszy referat, wskazując na pamięć i tradycję jako możliwe powody ograniczenia wolności wypowiedzi o przeszłości. De Baets dokonał ich analizy pod kątem wytycznych art. 19(3) międzynarodowego paktu praw obywatelskich i politycznych (ICCPR, ratyfikowany przez większość państw na świecie⁵¹), stwierdzając, że nie znajdują się one na liście przewidzianych przez ustawę powodów ograniczenia wolności słowa (lista ta zawiera: prawa innych, reputację innych, narodowe bezpieczeństwo i moralność publiczną). Zdaniem De Baetsa konieczne jest przeformułowanie pamięci jako reputacji innych (tyle że zmarłych) i tradycji jako moralności publicznej. W większości wypadków zatem pamięć i tradycja, a co za tym idzie historia, mogą podlegać ochronie przed nadużywaniem wolności słowa.

Następne wystąpienie dotyczyło kluczowego dla historyków prawa dostępu do materiałów źródłowych oraz możliwości jego egzekucji w stosunku do prywatnych osób i instytucji. Judith Peterson przedstawiła kilka *case studies* ukazujących odmienne uregulowania i wynikające z nich problemy w różnych państwach. W Hiszpanii większość dokumentów dotyczących reżimu Franco nie jest udostępniana prywatnym osobom, ale istnieje możliwość uzyskania dostępu z pomocą samorządu lokalnego. Innym przykładem było przyjęcie federalnego prawa o archiwach w Szwajcarii w 1998 roku. Na jego mocy archiwa federalne mogą uzyskać dostęp do dokumentów prywatnych firm (także banków) oraz chronić dokumenty przed zniszczeniem (prywatne firmy mają obowiązek archiwizowania dokumentów jedynie przez 10 lat).

Kolejny referat poświęcony był mowie nienawiści (*hate speech*) w historii. Toby Mendel zwrócił uwagę, że profesjonalni historycy rzadko wkraczają na to pole, ale rasiści udający ekspertów historycznych często uciekają się do manipulacji wiedzą historyczną. Dynamiczny rozwój historii publicznej sprawił, że każdy może podejmować dyskusję na tematy historyczne i dlatego coraz częściej spotykamy się z mową nienawiści w szeroko rozumianej kulturze historycznej. W konsekwencji rośnie znaczenie art. 20(1) i 20(2) ICCPR, które zakazują: (1) propagandy na rzecz wojny; (2) popierania „w jakikolwiek sposób nienawiści narodowej, rasowej lub religijnej”. W tym drugim wypadku jednak jedynie wtedy, gdy stanowi ona „podżeganie do dyskryminacji, wrogości lub gwałtu”. Mendel zwrócił uwagę, że tym, co odróżnia rasistę od historyka, jest przede wszystkim zamiar. W Kanadzie wypowiedzi prawdziwe nie mogą być uznane za mowę nienawiści, ale jak widać na przykładzie art. 20 ICCPR, w prawie

⁵⁰ Warto wspomnieć, że część referatów z tego panelu została przygotowana do specjalnego wydania *Storia della Storiografia* pt. „Limits to the Freedom of Expression about the Past”, w którym Antoon De Baets pełnił rolę gościnnego redaktora. Zob. Antoon De Baets, „Limits to the Freedom of Expression about the Past: An Introduction”, *Storia della Storiografia* 79, 1 (2021): 11–18.

⁵¹ Do 2020 r. Pakt ratyfikowały 173 państwa, w tym Polska w roku 1977. Istotnym wyjątkiem są Chiny, które pakt podpisały, ale go nie ratyfikowały.

międzynarodowym kwestia prawdziwości nie jest poruszana. Niemniej jednak stanowi ona zawsze mocny argument i dlatego w dzisiejszym świecie ważne jest, aby historycy nie tylko sami docierali do prawdy, ale również obnażali zabiegi tych, którzy chcą nią manipulować.

Na zakończenie Luigi Cajani przedstawił kwestie prawne dotyczące negacjonizmu. Punktem wyjścia była dla niego decyzja ramowa Rady Unii Europejskiej z 28 listopada 2008 roku „w sprawie zwalczania pewnych form i przejawów rasizmu i ksenofobii za pomocą środków prawnokarnych”⁵². Art. 1(c) uznaje za przestępstwo:

publiczne aprobowanie, negowanie lub rażące pomniejszanie zbrodni ludobójstwa, zbrodni przeciwko ludzkości oraz zbrodni wojennych w rozumieniu art. 6, 7 i 8 statutu Międzynarodowego Trybunału Karnego skierowanych przeciwko grupie osób, którą definiuje się według rasy, koloru skóry, wyznawanej religii, pochodzenia albo przynależności narodowej lub etnicznej, lub przeciwko członkowi takiej grupy, jeśli czyny takie mogą podburzać do przemocy lub wzbudzać nienawiść skierowaną przeciwko tej grupie lub jej członkowi.

Wszystkie państwa członkowskie są zobligowane do implementacji tej decyzji ramowej do własnego porządku prawnego, ale mają dowolność w sprawie bezpośredniego brzmienia i zakresu regulacji. Zdaniem Cajaniego obecnie dużym problemem nie jest negowanie zbrodni ludobójstwa, ale jej trywializowanie lub usprawiedliwianie. Przykładem jest na przykład teoria podwójnego ludobójstwa twierdząca, że w 1994 roku w Rwandzie obie grupy etniczne dopuszczały się porównywalnej przemocy względem siebie⁵³.

Kolejny panel, w którym udało mi się uczestniczyć, dotyczył nieco przyjemniejszej tematyki, a konkretnie historii rodzinnych. W odróżnieniu jednak od bardziej klasycznej historiografii, skupiał się na rodzinach przybranych i patchworkowych⁵⁴. Zorganizowany przez Gabrielę Erdélyi i Lyndan Warner panel miał kameralny charakter. Większość uczestników stanowili autorzy zaproszeni do specjalnego numeru *The History of the Family*⁵⁵: Michaela Antonín Malaníková, Alice Velková, Věra Slováková, Bonnie Clementsson, Ana Mafalda Lopes, Claudia Ja-

⁵² Pełny tekst jest dostępny online: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32008F0913> (dostęp: 10.07.2023).

⁵³ Teoria podwójnego ludobójstwa po raz pierwszy została sformułowana dla opisanego Holokaustu na terenie Litwy i tego, że brali w nim udział nie tylko niemieccy naziści, ale również litewscy nacjonaści. W Polsce nie jest ona zasadniczo wykorzystywana (lub przynajmniej nie jest to znane autorowi). W Rwandzie wyraźnie penalizuje ją kontrowersyjna ustawa *Genocide Ideology Law* z 2008 roku (oficjalna nazwa to: *The Law n° 18/2008 of 23/07/2008 relating to the punishment of the crime of genocide ideology*).

⁵⁴ Pełny tytuł: „Stepfamilies: the Making and Remaking of Families over Five Centuries (16th–20th Centuries)”. Zob. <https://ichs2020poznan.pl/en/session/stepfamilies-the-making-and-remaking-of-families-over-five-centuries-16th-20th-centuries/> (dostęp: 23.10.2023).

⁵⁵ Zob. Lyndan Warner, Gabriella Erdélyi, „Stepfamilies across Europe and overseas, 1550–1900”, *The History of the Family* 27, 3 (2022): 411–433 (wersja open access: <https://www.tandfonline.com/toc/rhof20/27/3>, dostęp: 10.07.2023).

rzebowski, Péter Óri. Oczywiście podczas zgłaszania panelu poszczególne teksty nie były jeszcze gotowe, ale ze względu na przesunięcie daty Kongresu właściwie zbiegł się on z wydaniem materiałów, które zostały na nim przedstawione. Jako że są one dostępne, częściowo w wolnym dostępie, nie będę szerzej komentował tego panelu, zaznaczając jedynie, że otworzył on moje oczy na trudności i potencjał w badaniu nad rodzinami epoki nowożytnej. Cieszył również liczny udział badaczy (głównie badaczek) z ESW (choć niestety nie z Polski).

Polskiego akcentu nie zabrakło w panelu poświęconym historii publicznej, który miał bardziej otwarty i dyskusyjny charakter. Przygotowany został przez Davida Deana, który do debaty zatytułowanej „Co czyni *public history* prawdziwie międzynarodową”⁵⁶ zaprosił Jimenę Perry, Irmgard Zündorf, Taynę Evans, Joannę Wojdon i Thomasa Cauvina (prezydent IFPH w latach 2018–2021). Ten ostatni zaprezentował historię rozwoju *public history* jako sukces historii globalnej, ale zwrócił uwagę na dominację języka angielskiego i badaczy anglosaskich w tej dziedzinie. Należy przyznać, że dyskusja ta cieszyła się sporą popularnością i poruszała również kwestie umiędzynarodowienia dydaktyki historycznej oraz możliwości prowincjonalizowania europejskiej dominacji w produkcji popularnych motywów historycznych. Widać spore, ciągle rosnące, zainteresowanie historyków sprawami *public history*.

Osobny dzień kongresu poświęcony był spotkaniom poszczególnych komisji ICHS. Nie zostały one zorganizowane na terenie starego miasta, gdzie odbywały się wcześniejsze panele, ale w nowym budynku Wydziału Historycznego na Morasku. W holu odbyła się promocja książki zawierającej tłumaczenia wybranych artykułów metodologicznych Jerzego Topolskiego, przygotowanej przez Ewę Domańską i Annę Topolską⁵⁷. Dzięki wsparciu finansowemu dziekana WH UAM, Józefa Dobosza, zainteresowani otrzymali bezpłatny egzemplarz. Warto również nadmienić, że na tym samym stoisku można było uzyskać darmowy egzemplarz specjalnego wydania anglojęzycznego czasopisma *Historyka. Studia Metodologiczne*, który został przygotowany z okazji Kongresu⁵⁸. Zainteresowanie tym tomem było duże, a ci, którzy się pośpieszyli, mogli dostać również wspomniany wcześniej numer *Storia della Storiografia* poświęcony granicom wolności słowa w historii.

Na jubileuszowej sesji przygotowanej przez działającą przy CISH International Commission for the History and Theory of Historiography (ICHTH, dalej jako Komisja) („Between Georg Iggers and Hayden White: Forty Years of the International Commission for the History and Theory of Historiography”) pierwszy referat zaprezentował redaktor czasopisma *Storia della Storiografia* – Edoardo Tortarolo. Mówił o dziejach związanego z Komisją pisma, które od-

⁵⁶ Oryginalny tytuł: „What Makes Public History Truly International”. Zob. <https://ichs2020poznan.pl/en/session/what-makes-public-history-truly-international/> (dostęp: 23.10.2023).

⁵⁷ Jerzy Topolski, *Theory and Methodology of Historical Knowledge*, red. Ewa Domańska i Anna Topolska (Poznań: Faculty of History Press, Adam Mickiewicz University, 2022).

⁵⁸ *Historyka Studia Metodologiczne* 51, numer specjalny (2021). Cały tom dostępny jest online: <https://journals.pan.pl/hsm/140250#tabs> (dostęp: 10.07.2023).

zwierciadła historię Komisji i różnego rodzaju przedsięwzięcia naukowe przez nią realizowane. Spotkanie upłynęło przede wszystkim pod znakiem wspomnień o dwóch wybitnych uczonych i członkach Komisji: Georgu Iggersie (1926–2017) i Haydenie White (1928–2018). Organizator spotkania, Q. Edward Wang poprosił zebranych o minutę ciszy dla uczenia ich pamięci⁵⁹. Ewa Domańska przedstawiła działalność White'a w Komisji, posiłkując się fragmentami korespondencji oraz licznymi fotografiami pochodzącymi z archiwum Komisji i ze swoich zbiorów prywatnych (w latach 2015–2022 Domańska była przewodniczącą Komisji). Przypomniała również, że White nie tylko dzięki swojej teorii obrazującej zależność treści od formy, ale również przez swoje podejście do dydaktyki i aktywizmu stał się symbolem wolnej akademii, szczególnie w ESW oraz Ameryce Południowej⁶⁰.

W kolejnym referacie Veronica Tozzi Thompson przedstawiła swoją teorię epistemologii historycznej opartą na epistemologii świadka. Bazowała ona w dużej mierze na teorii White'a oraz Paula A. Rotha, ale starała się nadać im bardziej społeczny kontekst przez odniesienie ich do socjologii wiedzy i nadrzędnej wartości zaufania. Przedstawiła dwa przykłady, w których zaufanie okazało się koniecznym elementem użyteczności wiedzy naukowej: informacje na temat skutków choroby COVID-19 i szczepionek oraz sprawę roszeń ludności indygenicznej do utraconych ziem w Ameryce Południowej. Te ostatnie wymagają kooperacji polityków, ludności autochtonicznej i specjalistów z zakresu prawa, historii, kartografii. Podstawą tej kooperacji nie może być tylko wiedza specjalistyczna – musi ona być wzbogacona wzajemnym zaufaniem.

Następnie nowo wybrany prezydent Komisji, Antoon De Baets, przedstawił „wizję przeszłości z perspektywy praw człowieka”. Rozpoczął on od przypomnienia, że osoby związane z Komisją i wymienione już na tym spotkaniu – Richard T. Vann (1932–2022), Fernando Sánchez Marcos (1934–2020), Hayden White i Georg Iggers – pełniły również ważną rolę adwokatów praw człowieka. De Baets podkreślił, że wciąż częste są przypadki zabijania historyków z przyczyn politycznych. Można wręcz powiedzieć, że historia jest zagrożona i zarówno państwa, organizacje, jak i sami historycy mają obowiązek stanąć w jej obronie – tak przeciwko atakom na osoby historyków, jak przeciwko atakom na wolność historycznych badań lub dostęp do archiwaliów. Również atak na status historii oraz wartość profesjonalnej historiografii należy traktować jako poważne zagrożenie, być może mniej bezpośrednie, ale długofalowo niezwykle niebezpieczne.

W kolejnym wystąpieniu Xupeng Zhang przedstawił sylwetkę Georga Iggersa jako emigranta, aktywisty i historyka. Muszę przyznać, że choć w przypadku White'a jego aktywizm społeczny był mi znany, to zupełnie nie byłem świadomy

⁵⁹ Pełny tytuł spotkania: „Between Georg Iggers and Hayden White: Forty Years of the International Commission for the History and Theory of Historiography”. Zob. <https://ichs2020poznan.pl/en/session/international-commission-for-the-history-and-theory-of-historiography-1/> (dostęp: 23.10.2023).

⁶⁰ Szczególnie istotne było powództwo White'a z 1972 roku przeciwko szefowi policji Los Angeles, którego oskarżył on o defraudację pieniędzy publicznych poprzez inwigilację działalności politycznej studentów na terenie kampusu UCLA.

roli Iggersa w walce z rasizmem i segregacją w USA. Edward Wang uzupełnił profil badacza o niezwykle istotny element – dbałość o globalizację Zachodniej historiografii. W tej ważnej dla całego środowiska misji towarzyszył mu w pewnym okresie chiński historyk Zhang Zhilian (1918–2008). Wang zauważył, że choć zarówno Iggers, jak i White byli badaczami europejskiej historii intelektualnej, to zdawali sobie dobrze sprawę, że ich perspektywa na historię nie jest uniwersalna. Ich otwartość na współpracę z badaczami reprezentującymi inne perspektywy powinna być dla nas inspiracją równie silną, jak ich aktywizm na rzecz praw człowieka i wolności badań naukowych.

Muszę przyznać, że wyszedłem z tego spotkania wzruszony i zainspirowany. Uświadomiłem sobie, że na historykach i teoretykach historiografii ciąży szczególna odpowiedzialność za przedmiot naszych badań oraz wewnętrzną moralność środowiska. Spotkanie Komisji stanowiło dla mnie doskonałe podsumowanie XXIII Światowego Kongresu Nauk Historycznych. Momentami przypominał on kolejną nużącą i przeładowaną konferencję, ale ostatecznie sprawił, że młody badacz z Katowic mógł poczuć się częścią globalnej wspólnoty historyków, która ma przed sobą szereg poważnych wyzwań, ale która uzbrojona jest również w bogatą tradycję, inspirujących mistrzów i platformę spotkań. Pozwoliło to spojrzeć na przyszłość z większą niż wcześniej dozą optymizmu oraz zaangażowania. *Quo vadis, historia?* – pomyślałem raz jeszcze i mogłem tym razem odpowiedzieć: tam, gdzie ją zabierzemy (za organizatorami Kongresu celując w stronę „zrównoważonej wiedzy historycznej”).

Na zakończenie chciałbym wspomnieć jeszcze o wieczornych wydarzeniach związanych z Kongresem. Pierwszy wieczorny panel poświęcony był refleksji na temat lat sześćdziesiątych w perspektywie globalnej. Został on organizowany przez Martina Klimke, który wprowadził słuchaczy w pomysł rozszerzenia historii Zachodniego roku 1968 na globalne doświadczenie „długich lat sześćdziesiątych”⁶¹. W takich ramach teoretycznych można rozważyć je jako pierwszą globalną rewolucję, która ukształtowała wiele aspektów naszej dzisiejszej rzeczywistości, chociażby przez stworzenie „politycznego islamu” jako przeciwwagi dla lewicowej mobilizacji. Poszczególni paneliści wprowadzali kolejne perspektywy do takiego szerokiego rozumienia rewolucji kulturowej lat sześćdziesiątych: Omar Gueue opisał ją z perspektywy młodzieży afrykańskiej w Senegal; Toby Matthiesen przeanalizował Bliski Wschód podczas zimnej wojny; Juliane Fürst zaprezentowała ruch hippisowski po drugiej stronie „żelaznej kurtyny”; Aldo Marchesi opisał lata sześćdziesiąte w Ameryce Łacińskiej. Ta sesja cieszyła się dość dużym zainteresowaniem pomimo późnej pory.

Podobnie zresztą było też następnego wieczora, kiedy Matthias Middell zorganizował panel poświęcony nowemu projektowi globalnej historii ludzkości⁶². W toku prezentacji i dyskusji można było dowiedzieć się sporo o kulisach powstawania wielkiej historiografii. Taka etykieta na pewno pasuje do sześciotomowego wyda-

⁶¹ Pełny tytuł panelu: „The Global Sixties”. Zob. <https://ichs2020poznan.pl/en/session/the-global-sixties/> (dostęp: 23.10.2023).

⁶² Pełna nazwa sesji: „A Global History of Humankind in the Making”. Zob. <https://ichs2020poznan.pl/en/session/global-history-of-humankind/> (dostęp: 23.10.2023).

nia *History of Mankind. Cultural and Scientific Development*, które powstawało pod patronatem UNESCO od początku lat pięćdziesiątych. Jej celem było, alternatywne dla typowej historii wojen i podbojów, pokazanie historii jako wspólnego rozwoju wielu cywilizacji. Dostarczenie argumentów dla tolerancji i pokojowej współegzystencji było oczywistym tłem projektu, który został sfinalizowany publikacją szóstego tomu w 1968 roku. Nowy projekt *History of Humanity* rozpoczął się w latach osiemdziesiątych i nakierowany był na decentralizację historii europejskiej oraz uzupełnienie wcześniejszej serii o tom siódmy, zawierający historię XX wieku. Ukazał się on w 2008 roku i niemal natychmiast rozpoczęto rozmowy o konieczności stworzenia nowej, krytycznej historii ludzkości⁶³. Przyznam, że cały projekt nie był mi wcześniej znany i przysłuchiwanie się dyskusji na temat przyszłego kształtu współpracy dotyczącej historii globalnej było dla mnie niezwykle interesujące, gdyż umożliwiało spojrzenie na tworzenie wielkiej historiografii „od kuchni”.

Kolejnego wieczoru odbyła się ceremonia wręczenia *International Prize for History* przyznawanej przez ICHS. W tym roku trafiła ona w ręce Sanjaya Subrahmanyama, historyka indyjskiego pochodzenia, który od wielu lat pracuje w USA (obecnie na University of California Los Angeles). Po zaprezentowaniu sylwetki kandydata przez honorowego prezydenta ICHS Andrzeja Giardina oraz oficjalnym wręczeniu nagrody przez obecną prezydent Catherine Horel profesor Subrahmanyam rozpoczął swój wykład o „powiązanych historiach” (*connected histories*). Momentalnie sztywna ceremonia zmieniła się w fascynujący referat o historiografii XX wieku oraz historii wczesnej nowożytności. Subrahmanyam zabrał słuchaczy w podróż po historii globalnej, wskazując na interesujące połączenia między Lizboną, wyspą Ormuz i Indiami⁶⁴. Przy okazji pokazał, jak w jego rozumieniu historie powiązane mogą spełniać zadania stawiane przed historią globalną i porównawczą. Na zakończenie swojego wykładu podkreślił on, że również polska historiografia ma tradycje odważnych i śmiałych porównań w globalnej skali. Wymienił przy tej okazji dwóch polskich historyków: Mariana Małowista i Jana Kieniewicza. Duże podziękowania należą się organizatorom Kongresu, którzy zdecydowali się udostępnić tekst wykładu oraz jego nagranie w Internecie⁶⁵. Serdecznie zachęcam do zapoznania się z tymi materiałami.

Następny wieczór nie był poświęcony najwybitniejszemu przedstawicielowi naszej dyscypliny, ale osobom dopiero rozpoczynającym swoje kariery uniwer-

⁶³ Wszystkie opublikowane tomy dostępne są w cyfrowej bibliotece UNESCO: *History of humanity: scientific and cultural development*, v. VII: *The Twentieth century* - UNESCO Digital Library, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000147371?posInSet=2&queryId=N-bbeacf2b-56a5-46f0-9374-d8bd788eb04c> (dostęp: 10.07.2023).

⁶⁴ Sanjay Subrahmanyam, „Why Connected Histories? Some Reflections”, w *Award Ceremony. The ICHS International Prize of History* (Poznań, 2022). Tekst dostępny na stronie: <https://ichs2020pozn.pl/wp-content/uploads/2022/08/AWARD-CEREMONY-nez-zaproszenia.pdf> (dostęp: 10.07.2023).

⁶⁵ Nagranie z ceremonii dostępne jest na Youtube: PCSS Poznańskie Centrum Superkomputerowo-Sieciowe, „The CISH International Prize for History”, ICHS, 24.08.2022, YouTube 1:39:15, <https://www.youtube.com/watch?v=SKxvWMO0f9Q> (dostęp: 10.07.2023).

syteckie. Chodzi o doktorantów, którzy mieli możliwość zaprezentowania swoich badań w formie plakatów na tzw. sesji posterowej (*poster session*). Wszyscy uczestnicy Kongresu mogli zapoznać się z tymi materiałami przez cały tydzień, gdyż były one wystawione w Collegium Minus. Podczas wieczornej sesji posterowej autorzy plakatów odpowiadali na pytania związane z ich badaniami, a przewodnicząca jurorów Gunlög Fur w krótkiej przemowie podkreśliła znaczenie włączenia młodych badaczy w działania Komitetu. Podkreśliła, że to właśnie ich badania stanowią o przyszłości naszej dyscypliny. Kiedy słuchałem tego przemówienia, przyszło mi do głowy, że faktycznie forma plakatu wielkoformatowego przypomina okna i stanowi niezwykle adekwatną metaforę „zagłądania” w przyszłość historii. Same plakaty stanowiły interesujący dodatek, ale nie zostały opublikowane online i było ich za dużo, aby zapoznać się z wszystkimi na miejscu. Z drugiej strony taka forma włączenia młodych badaczy w obrady Kongresu unaoczniała jego hierarchiczną strukturę. Mimo wszystko uważam to za krok w dobrą stronę.

Oficjalne ogłoszenie zwycięzców konkursu dla młodych historyków i wręczenie nagród ufundowanych przez Uniwersytet w Shandong z Chińskiej Republiki Ludowej odbyło się na ceremonii zamknięcia Kongresu. Pierwsze miejsce zajęła Chenxi Liu, doktorantka na Uniwersytecie Humboldta w Berlinie, dotyczący dyskursu rasowego w krajach socjalistycznych („A Global «Race War» in the 1960s? Racist Discourse in Former Socialist Countries – A Case Study on Mao Zedong’s Declaration of Supporting African Americans’ Fight Against Racial Discrimination”). Drugie miejsce zajęli doktoranci z UAM: Szymon Antosik i Helena Rzepczyńska za projekt badający uprzywilejowanie dzieci płci męskiej przez bogate rodziny w dziewiętnastowiecznym Poznaniu („Did Rich Families Favor Sons? Evidence from the 19th-Century City of Poznań”). Trzecie miejsce zajęła Fernanda Mendes Santos (Uniwersytet Federalny w Minas Gerais, w Brazylii) za projekt poświęcony więzieniom dla ludności indygenicznej podczas dyktatury wojskowej w Brazylii („Indigenous Prisons During the Brazilian Military Dictatorship (1969–1979)”). Inna pochodząca z Brazylii młoda badaczka, doktorantka UAM, Taynna Mendonça Marino, otrzymała wyróżnienie specjalne za projekt badań nad rolą empatii we współczesnym myśleniu historycznym („The Role of Empathy in Contemporary Historical Thinking”). Trzeba zauważyć, że cień na ten radosny moment położyła niezwykle szczera przemowa Roberta Franka, który dziękując przyjacielom z Chin, nie mógł nie zauważyć, że sytuacja polityczna zmieniła się od kongresu w Jinan i obecnie Chiny nie są już tak otwarte na świat, jak było to w 2015 roku.

Na zakończenie głos zabrał sekretarz generalny ICHS, Edoardo Tortarolo, który podkreślił, że w jego relacji z kongresami, a ten jest jego szóstym, to właśnie XXIII kongres w Poznaniu odbywa się w najbardziej dramatycznych warunkach geopolitycznych. Jednocześnie podziękował on organizatorom Kongresu za to, że w tych okolicznościach udało im się przywrócić poczucie wspólnoty tak mocno nadwątlone przez napięcia geopolityczne oraz doświadczenia pandemii. W odpowiedzi Tomasz Schramm podziękował w imieniu organizatorów wszystkim przybyłym gościom. Po oficjalnym zakończeniu Kongresu

ogłoszono dość kontrowersyjną decyzję o tym, że następny odbędzie się w Jerozolimie, po raz pierwszy goszcząc na Bliskim Wschodzie. O znaczeniu tego faktu niech świadczy informacja, że prezydent Izraela, Jicchak Herzog, zapowiedział udział w ceremonii otwarcia. W mojej opinii Międzynarodowy Kongres Nauk Historycznych jest obecnie na dobrej drodze, aby ponownie odróżnić się znacząco od innych konferencji naukowych.

Kończąc to osobiste sprawozdanie, pragnę jeszcze raz podkreślić, że zaprezentowane zostały tutaj osobiste wrażenia z Kongresu. Po dokładniejsze dane dotyczące Kongresu odsyłam do świetnego raportu sporządzonego przez Przewodniczącego Wydziału Wykonawczego Krzysztofa A. Makowskiego. Raport jest dostępny w języku polskim na stronie Kongresu i poza danymi liczbowymi zawiera bardzo trafne wnioski i refleksje⁶⁶. Można dowiedzieć się z niego, że spośród 905 zarejestrowanych uczestników blisko 65% pojawiło się w Poznaniu osobiście, a reszta uczestniczyła w obradach online. Ja muszę podkreślić, że pomimo pewnych początkowych wahań, decyzja o osobistym udziale w Kongresie była trafna i doświadczenie tego wydarzenia zostanie ze mną na długo.

Wydaje się, że nie jestem w tej opinii osamotniony. Wysłałem krótką ankietę do młodszych badaczy biorących udział w Kongresie (napisałem do wszystkich uczestników sesji posterowej). Otrzymałem 10 odpowiedzi: 80% ankietowanych brało udział w Kongresie osobiście, a 70% ankietowanych stwierdziło, że spełnił on ich oczekiwania. Większość z nich przyznała, że była bardziej zainteresowana tematami specjalistycznymi niż głównymi, a z tych głównych największym zainteresowaniem cieszył się temat drugi: „Towards a Balanced Historical Knowledge: State and Nation in a Comparative Perspective”. Młodzi badacze wysoko ocenili poziom naukowy referatów oraz dyskusji, organizację i atmosferę spotkań, a szczególnie wysoko stopień umiędzynarodowienia i zrównoważenia genderowego. Najślabiej, co raczej nie dziwi, ocenili oni reprezentację młodych badaczy, łatwość nawiązywania profesjonalnych kontaktów oraz wsparcie techniczne. Ostatecznie jednak zdecydowana większość stwierdziła, że planuje udział w przyszłych międzynarodowych kongresach nauk historycznych i to liczy się chyba najbardziej.

BIBLIOGRAFIA

- Ankersmit, Frank R. *Sublime Historical Experience*. Stanford: Stanford University Press, 2005.
- De Baets, Antoon. „Limits to the Freedom of Expression about the Past: An Introduction”. *Storia della Storiografia* 79, 1 (2021): 11–18.
- Demiński, Bronisław, Oskar Halecki, Marcei Handelsman. *L'Historiographie polonaise du XIX-me et du XX-me siècle*. Varsovie: Société Polonaise d'Histoire, 1933.

⁶⁶ Krzysztof A. Makowski, *Raport końcowy* (Poznań 2022). Dostępny online na stronie Kongresu: <https://ichs2020poznan.pl/wp-content/uploads/2023/01/RAPORT-4.pdf> (dostęp: 10.07.2023).

- Domańska, Ewa. „Zastanawiając się nad historią w czasach permanentnego kryzysu”. *Prace Kulturoznawcze* 26, 2 (2022): 133–146.
- Erdmann, Karl Dietrich. *Toward a Global Community of Historians. The International Historical Congresses and the International Committee of Historical Sciences, 1898–2000*, oprac. Jürgen Kocka, Wolfgang J. Mommsen przy współpracy z Agnes Blänsdorf, przeł. Alan Nothnagle. New York – Oxford: Berghahn, 2005.
- Fabian, Norbert. „Quo vadis history? Zum Welthistorikerkongress in Poznan 2022”. H-Soz-Kult. 2.02.2023. <https://www.hsozkult.de/searching/id/fdkn-133354?title=quo-vadis-history-zum-welthistorikerkongress-in-poznan-2022&recno=5&q=norbert%20fabian&sort=&fq=&total=175> (dostęp: 10.07.2023).
- Hartog, François. „Toward a New Historical Condition”. W *Historisierung*, red. Moritz Baumstark, Robert Forkel, 271–282. Stuttgart: J.B. Metzler, 2016.
- Hietala, Marjatta. „Opening of the International Congress of Historians in Jinan”. ICHS. Jinan 2015. <https://www.cish.org/wp-content/uploads/2021/11/Hietala-Opening-of-the-International-Congress-1.pdf> (dostęp: 10.07.2023).
- Hubbard, Tasha. „Chapter 13. Buffalo Genocide in Nineteenth-Century North America: «Kill, Skin, and Sell»”. W *Colonial Genocide in Indigenous North America*, red. Alexander Laban Hinton, Andrew Woolford i Jeff Benvenuto, 292–305. New York: Duke University Press, 2014.
- Iggers, Georg G. „Rezenzion: Karl Dietrich Erdmann, Towards a Global Community of Historians”. *Comparativ* 18, 3–4 (2018): 179–182.
- Jørgensen, Dolly. „Extinction and the End of Futures”. *History & Theory* 61, 2 (2021): 209–218.
- Konarzewska-Michalak, Ewa. „Prof. Schramm, prof. Makowski. Kongres w cieniu historii”. Życie Uniwersyteckie UAM. 25.06.2022. <https://uniwersyteckie.pl/rozmowy/prof-schramm-prof-makowski-kongres-w-cieniu-historii> (dostęp: 10.07.2023).
- Makowski, Krzysztof A. *Raport końcowy*. Poznań 2022.
- Małczyński, Jacek, Ewa Domańska, Mikołaj Smykowski, Agnieszka Kłos. „The Environmental History of the Holocaust”. *Journal of Genocide Research* 22, 2 (2020): 183–196.
- Moses, A. Dirk. *The Problems of Genocide: Permanent Security and the Language of Transgression*. New York: Cambridge University Press, 2021.
- „Opening Ceremony. XXIII International Congress of Historical Sciences (Poznań, 2020/2022)”. <https://ichs2020poznan.pl/wp-content/uploads/2022/08/Ksie%CC%A8ga-OPEN-CEREMONY-4.pdf> (dostęp: 10.07.2023).
- Prunier, Gérard. *Africa's World War: Congo, the Rwandan Genocide, and the Making of a Continental Catastrophe*. New York: Oxford University Press, 2009.
- Schmitt, Arnaud. *The Phenomenology of Autobiography. Making It Real*. New York: Rutledge, 2017.
- Simon, Zoltán Boldizsár, Marek Tamm. „Historical Futures”. *History and Theory* 60, 1 (2021): 3–22.
- Subrahmanyam, Sanjay. „Why Connected Histories? Some Reflections”. W *Award Ceremony. The ICHS International Prize of History*. Poznań 2022.
- Topolski, Jerzy. *Świat bez historii*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1972.
- Topolski, Jerzy. *Theory and Methodology of Historical Knowledge*, red. Ewa Domańska i Anna Topolska. Poznań: Faculty of History Press, Adam Mickiewicz University, 2022.
- Warner, Lyndan, Gabriella Erdélyi. „Stepfamilies across Europe and overseas, 1550–1900”. *The History of the Family* 27, 3 (2022): 411–433.
- Wildcat, Daniel R. „Indigenizing the Future: Why We Must Think Spatially in the Twenty-First Century”. *American Studies* 46, 3–4 (2005): 417–440.